

ІСТОРИЯ ТА МЕТОДОЛОГИЯ ГЕОГРАФИИ

УДК 528.94 + 911.37658.21(477.84)

Петро ГЛІБЧУК, Тетяна КРЕСТИНИЧ, Михайло ПОТОКІЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ
(ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ)

Розглядаються питання зображення населених пунктів теперішньої Тернопільської області на стародавніх картах, виданих у Західній Європі від початку XVI до середини XVII століття, їхня повторюваність, цільність, статус, зміни у найважливіших показниках. Двадцять три сучасних населених пунктів Тернопільської області показані на цих картах. Найчастіше там зустрічаються Кременець, Вишнівець, Залізці, Збараж, Тернопіль, Червоногород (Нирків), Підгайці, Терехівля, Язловець, Ягільниця, Скала-Подільська. Більшість з цих поселень на той час володіли магдебурзьким правом.

Ключові слова: населені пункти, Тернопільська область, стародавні карти, статус, цільність, повторюваність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Зображення населених пунктів є важливим елементом змісту загальногеографічних карт. Останні дають усесторонню характеристику зображеної території із показом на ній основних природних і соціально-економічних об'єктів і явищ – рельєфу, гідрографії, населених пунктів і дорожньої мережі. Зміст таких карт упродовж історії зазнавав значних змін, однак зображення населених пунктів на них є невідмінним [1].

Як правило, на стародавніх картах, які характеризуються значними спотвореннями і помилками у передачі основних елементів змісту, передаються насамперед локалізація і планове положення населених пунктів, інколи – їх тип (головним чином це – міські поселення, великі торгові міста), але не передаються планові обриси, окремі визначні об'єкти в містах [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найдавніші світові джерела картографії в Україні малодоступні. Серед них насамперед слід назвати так звану Певтингерову таблицю – Tabula Peutingeriana, яку уклав космограф Касторій у другій половині IV століття. Окремі частини цієї карти позначають територію, яку приблизно можна спроектувати на територію сучасної України. Територія України представлена й цілому ряді карт, що видавалися і пізніше, однак, на них відсутні позначення конкретних географічних об'єктів, що стосуються території України. Певтингерова таблиця стала основою для багатьох наступних карт, що видавалися у Західній Європі аж до середини XVII і до кінця XVIII століття. Ці карти детально описані у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Це були: В. Кордт, Лео Багров, Ф. Аделунг, В. Ляскоронський,

С. Ольшевич, С. Подолянин, М. Тишкевич, Т. Тутковський, С. Шелухін, М. Кордуба.

Значну частину давніх карт, які зберігаються в бібліотеках Львова (наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка) видано ДНВП “Картографія” у 2006 і 2009 роках [4]. У першій збірці репродукцій уміщено 83 факсиміле, що були видані у період з 1493 року по 1649 рік. Авторами цих карт є відомі картографи: К. Птолемей, Г. Крамер (Меркатор), С. Мюнстер, Й. Гондій, В. Блау, Д.А. Маджіні, А. Ортелій, В. Гродецький, Г. де Йоде, Б. Сильван, Д. Гастальді, Т. Маковській, І.М.Й. Гонтер, С. Герберштейн, І. Масса, А. Пограбка, Б. Вавовській, Х. Геррітс, Н. Герман, М. Вальдземюллер, М. Квад та ряд інших. Із різним ступенем детальності й достовірності на картах того часу відображена територія сучасної України та сусідніх країн – Польщі, Румунії, Литви, Угорщини, Московії (Росії), Туреччини). Карти цих авторів включалися у різноманітні видання “Географії”, “Космографії”, географічних праць і підручників з географії, атласів різного розміру й призначення.

Зображення території України на виданих у середні віки картах відповідало тогочасним уявленням більшості картографів Західної Європи про терени України. На багатьох картах присутні помилки та неточності у відображенні більшості елементів змісту. Але всі ці карти є цінним джерелом знань про тодішню Україну, на них збережена важлива топонімічна інформація, яка може спонукати подальші наукові дослідження [5].

Найвизначнішою картографічною пам'яткою, що стосується території України стали карти військового інженера й архітектора,

француза за походженням Ле Вассера де Боплана Гійома (1600-1673), який перебував на польській королівській службі з 1630 по 1647 рік. Він є автором відомого “Опису України” – “Description d’Ukraine qui sont Plusieurs provinces du Royaume Pologne, continues depuis les contins de la Moskovie jasques aux limites de la Transilvanie, Ensemble leur moeurs facons de vivre et de faire la guerre” [6], що була видана уже дещо пізніше (1650, 1660, 1667 pp.).

Однак, на стародавніх картах не проводилися спеціальні дослідження, що стосуються кількості тих чи інших елементів змісту, їхньої точності, повторюваності, зокрема, населених пунктів конкретної території.

Виклад основного матеріалу. Стародавні карти використані нами при дослідженні населених пунктів – їхньої повторюваності, щільності зображення на тодішніх картах.

Т. Люта [7] вказує, що найпершою картою, на якій присутні назви населених пунктів теперішньої Тернопільської області, є карта Мартина Вальдземюллера видання 1513 року, яка складена на основі карти Б. Ваповського і видана у Страсбурзі. Вона має масштаб 1:64 000 000 і зустрічається у пізніших виданнях під назвою “Tabula Moderna Sarmatie Evg. Sive Hungarie, Polonie, Russie, Prussie et Valachie” (1520, 1522, 1525, 1536 pp. та пізніших виданнях). Окрім того, працю Б. Ваповського зреалізовано у краківському виданні Мартина Вальдземюллера карти Сарматії 1526 року у масштабі 1:2 900 000 – праці у чотирьох частинах, що була присвячена географії Східної Європи, у тому числі й України [2; 3; 6].

На карті Б. Ваповського зображені Скала (Schala; зараз – Скала-Подільська) і Вишнівець (Vysnowyecz чи Visnowicz). На цій же карті вперше нанесені такі міста України, як Самбір, Коломия, Кам’янець, Зіньків, Брацлав, Городок, Ліда, Більськ, Дорогичин, Буськ, Стрий, Глиняни, Жидачів, Смотрич, Гологори, Перемишль, Белз, Красностав, Холм, Берестя, Острог, Новгородок, Луцьк, Хмільник, Черкаси [4].

Загалом на найдавніших картах, виданих у Західній Європі із зібрання львівських наукових бібліотек до середини XVII століття, представлено 23 населені пункти теперішньої Тернопільської області. Із них статус міста мають сім поселень, селищ міського типу – 6 і статус сіл – 10 поселень.

Найчастіше на картах присутні такі населені пункти як Кременець (на різних картах

по-різному – Krzemne чи Krzemieniec) і Бучач (Buczacz).

Кременець зустрічається на картах 1570, 1592, 1593, 1602, 1609, 1628, 1633, 1641, 1643, 1649 років [2], Бучач – 1570, 1592, 1593, 1597, 1602, 1628, 1633, 1637, 1643, 1649 років. Ці давні міста володіли також магдебурзьким правом. Вони і на сьогоднішній день не змінили свого статусу. Інші населені пункти – Вишнівець, Залізці (Zalesye), Збараж (Zcbaras), Тернопіль (Tarnopol), Підгайці (Podheyce), Тербовля (Trebowl), Язловець (Jaslowyecz) Ягільниця (Jagel), Нирків (Червоноград; Czergwone;), Скала-Подільська – зустрічаються на картах від 4 до 7 разів.

Вишнівець зустрічається на картах 1513 (найдавніша картографічна згадка), 1570, 1592, 1593, 1602, 1643, 1649 pp., Залізці – на картах 1570, 1593, 1602, 1643, 1649 pp., Збараж – на картах видання 1592, 1593, 1597, 1602, 1643 і 1649 pp. Теперішній обласний центр – місто Тернопіль – зображений на картах видання 1609, 1628, 1633, 1638, 1641, 1643 і 1649 pp., Підгайці – на картах 1570, 1593, 1602, 1609, 1628, 1643 p. і 1649 pp., Тербовля показується на картах видання 1570, 1592, 1597, 1602, 1609, 1643 і 1649 pp. Теперішнє село Язловець отримало інтерпретацію на картах видання 1570, 1593, 1602, 1609, 1643 і 1649 pp., село Ягільниця – 1570, 1592, 1593, 1597 і 1602 pp. Колишнє місто Червоноград (зараз село Нирків Заліщицького району) зустрічається на картах видання 1570, 1592, 1593 і 1597 pp., селище Скала-Подільська зображена на картах 1513 p. (найдавніша згадка), 1570, 1592, 1593, 1602, 1643 і 1649 років.

Серед усіх цих населених пунктів магдебурзьким правом володіли Вишнівець, Залізці, Тернопіль, Підгайці, Тербовля, Язловець та Скала-Подільська. Збараж, Тернопіль, Підгайці, Тербовля зберегли свій колишній статус міст, а Вишнівець, Залізці, Скала-Подільська, які на період створення карт були містами і володіли магдебурзьким правом, на сьогоднішній день мають статус селищ міського типу. Язловець, Ягільниця, Нирків (Червоноград), які колись також були містами, на сьогодні мають статус сіл.

Найрідше – від одного до 3 разів – на картах цього періоду зустрічаються такі населені пункти: Бережани (Braezany), Вишгородок (Wyshorodek), Гусятин (Husiatyn), Дунаїв (Dunayow), Козлів (Kozlow), Козова (Kozowa) Куликів (Culicow), Куропатники (Kuropatniki), Монастирська (Manasteryscze), Сухостав

(Suchustav), Устечко (Vscie). Бережани зустрічаються на картах 1643 і 1649 рр. На цих же двох картах показано Вишгородок, Гусятин і Козлів. Дунаїв зображений на картах 1570, 1592 і 1602 років, Козова – 1609 і 1628 рр., Куликів – 1570 і 1609 рр., Куропатники – на карті видання 1643 року. Очевидно, у наступні десятиліття значення цих поселень сильно зменшується, і вони перестають зображуватися на тодішніх картах.

Місто Монастириська зустрічається лише на двох картах (1643 і 1649 років), Сухостав зображений – на картах 1602 і 1643 рр., Устечко – на двох картах (1643 і 1649 рр.). До кінця XVI століття вони мали статус міст. Сучасні Бережани та селища міського типу Козова, Козлів і Гусятин, а також сучасні сільські поселення Язловець, Сухостав та Вишгородок володіли магдебурзьким правом. Унаслідок

історичних перипетій багато з цих населених пунктів втратили свій статус міст. На сьогоднішній день статусом міста володіють Бережани та Монастириська, статусом селища міського типу володіють Козлів, Козова, Гусятин, статус сільських поселень мають Вишгородок, Куропатники, Сухостав, Устечко.

Частота повторюваності назв населених пунктів Тернопільської області показано на рисунку 1. Важливим моментом є дослідження змісту тих карт, які не увійшли до альбому репродукцій [2]. Таких карт нами опрацьовано 33. На них присутні 53 населених пунктів сучасної Тернопільської області. 23 з них повторюються (вони представлені на атласі репродукцій – [4], а 30 – це нові назви. Сучасний статус міст мають 13 поселень, селищ міського типу – 10 і статус сіл – 30 поселень.

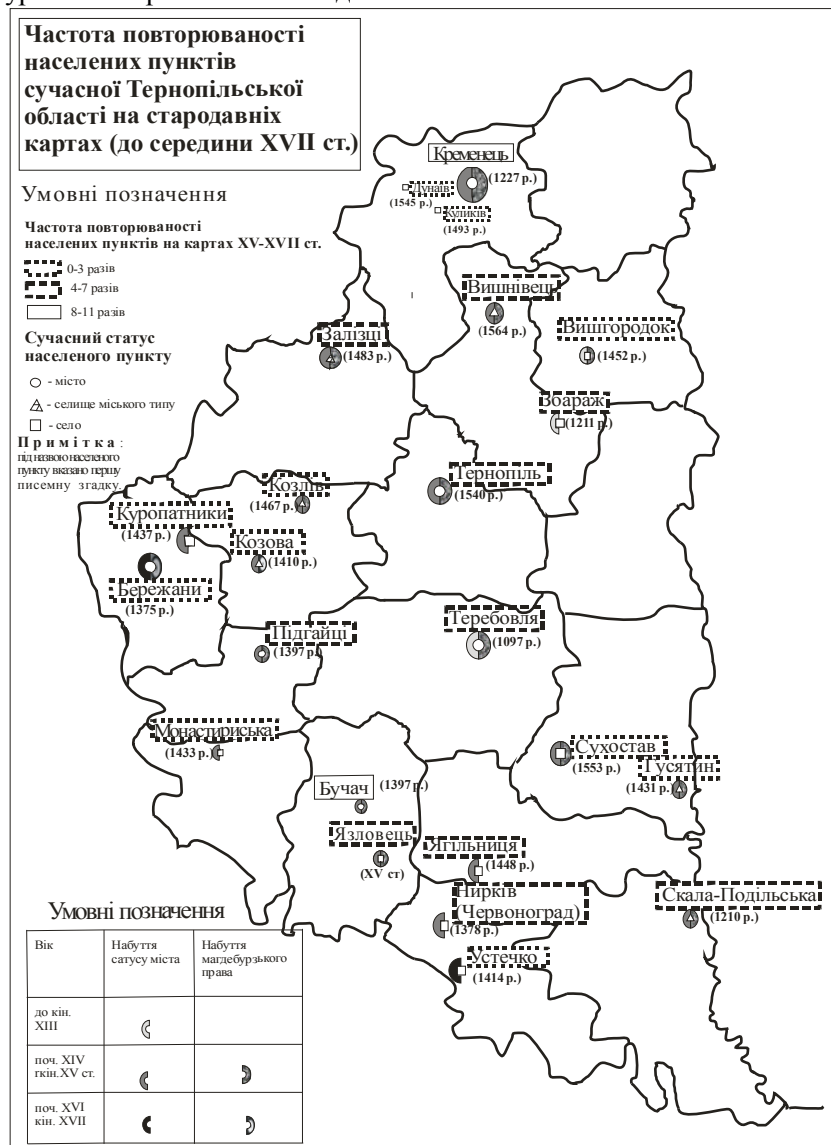

Рис. 1. Частота повторюваності населених пунктів Тернопільської області на стародавніх картах (до середини XVII століття)

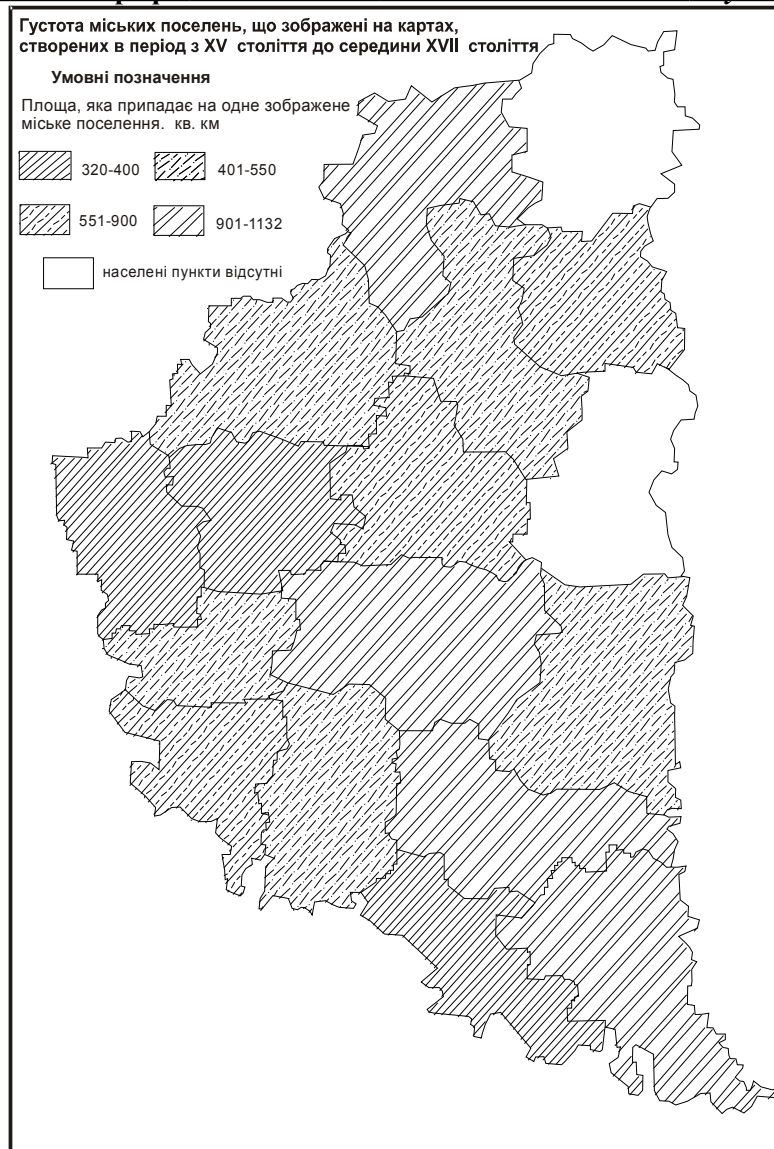

Рис. 2. Густота міських поселень на стародавніх картах (XV – XVII століття)

Найчастіше (7 і більше разів) на старих картах цього періоду присутні такі поселення, як Кременець і Терехівля. Інші населені пункти – Бучач, Вишнівець, Залізці, Збараж, Скала-Подільська, Підгайці, Тернопіль, Язловець, Червоногород (Нирків) – зустрічаються на картах від 4 до 6 разів. Найрідше – від одного до трьох разів – на картах цього періоду зустрічаються такі населені пункти: Бариш, Березжани, Баворів, Біла, Борщів, Буданів, Вишнівчик, Горинка, Гримайлів, Гусятин, Данилів, Джурин, Доброводи, Завалів, Івачів, Іванчани, Зборів, Клебанівка, Королівка, Козова, Козлів, Колодне, Микулинці, Мельниця-Подільська, Озерна, Милівці, Мовчанівка, Монастирська, Старий Олексинець, Золотий Потік, Почапінці, Скалат, Слобода, Струсів, Устя, Хоростків, Чортків, Шумськ, Ягільниця, Янів (Долина), Дзвенигород, Куропатники. Біль-

шість цих населених сіл на сьогоднішній день мають статус сіл, деякі – міст і селищ міського типу.

Зміни у статусі населених пунктів пов'язані з цілим рядом причин, а саме: 1) зміною напрямів торговельних шляхів; 2) змінами в територіальному поділі земель; 3) зміною природних умов, зокрема зменшенні водність річок, що вело до занепаду тих важливих торгових міст, які лежали на перетині сухопутних торгових шляхів із річками.

У розташуванні населених пунктів, що відображені на стародавніх картах, можна простежити певні закономірності. Першим важливим фактом є те, що більшість населених пунктів розташовуються в північній, західній та південно-західній частинах сучасної Тернопільської області, для якої характерний розчленований рельєф та висока залісненість.

Другим важливим фактом є те, що майже всі

населені пункти розташовуються на берегах річок.

Таблиця 1.

Повторюваність населених пунктів на стародавніх картах

№	Назва району області	Кількість населених пунктів на картах, що вийшли до середини XVII ст. і увійшли до атласу репродукцій*	Кількість населених пунктів на картах, що не увійшли до атласу репродукцій	
			усього	нових
1	Бережанський	2	2	-
2	Борщівський	1	3	1
3	Бучацький	2	5	2
4	Гусятинський	2	3	1
5	Заліщицький	1	3	2
6	Збаразький	2	3	1
7	Зборівський	1	3	2
8	Козівський	2	3	1
9	Кременецький	3	3	-
10	Лановецький	1	-	-
11	Монастирський	2	3	1
12	Підволочиський	-	3	3
13	Підгаєцький	1	3	2
14	Теребовлянський	1	6	5
15	Тернопільський	1	5	1
16	Чортківський	1	4	3
17	Шумський	-	1	1
Усього по області		23	53	30

Володимир Кубійович у зазначає, що при заснуванні міст звертають увагу на зручність сполучення, а в давні часи й на оборонне положення [8, с. 178]. Як приклад населеного пункту, що виконував оборонні завдання, може слугувати місто Кременець, розташоване, окрім того, у смузі височин, на окремих острівних горах [там само]. Прикладом розташування населеного пункту на річкових островах чи на меандрах річок (Кубійович продовжує: на островах чи півостровах, посеред боліт і озер) є Нирків чи Червоноград [8]. Часто міста розростаються там, де сухопутні шляхи перехрещуються з водними – річковими (чи морськими). Прикладами таких поселень можуть слугувати Тернопіль, Бережани, Бучач, Язлівець, Устечко. Багато міст Тернопільської області розташовуються на пограниччі різних географічних країв, "...бо тут є природний обмін продуктами двох відмінних країв" [8, с. 178], наприклад, Вишнівець, Вишгородок – на межі Малого Полісся і смуги широколистяних лісів (до того ж у долинах річок), Бучач, Бережани, Монастирська, Куропатники, Підгайці – на межі Поділля й Галичини, вирівняної платоподібної частини Західної України та Гологоро-Кременецького горбогір'я.

Часом міста постають там, де перехрещу-

ються важливі торгові та інші шляхи [8, с. 178]. Прикладом такого поселення є теперішнє село Куропатники Бережанського району, через яке у XVI столітті проходив важливий торговий шлях із Кам'янця до Львова, чи місто Підгайці, розташоване на важливій гілці Великого шовкового шляху, що вела з Кілії й Білгорода до Львова.

Іншим важливим показником є щільність (густота) міських поселень. Найвищою вона є у тих районах, які у фізико-географічному відношенні є найбільш диверсифікованими, – Кременецькі гори, Бережансько-Монастирське горбогір'я, Придністров'я. Тут показник щільності поселень сягає величини "одне міське поселення на 320-400 км² території" (Бережанський, Заліщицький та Козівський райони). Дещо менший показник – одне міське поселення на 401-550 км² – притаманний Бучацькому, Гусятинському, Збаразькому, Зборівському і Підгаєцькому районам. Ще більша площа – від 555 до 900 км² – припадає на одне міське поселення у Лановецькому, Монастирському і Тернопільському районах. Найменша щільність міських поселень – 901-1132 км² – характерна для Борщівського, Кременецького, Теребовлянського і Чортківського районів. У Шумському та Підволочиському районах міські поселення на картах не показані або ж на той

час були відсутні. Доцільно сказати, що, за підрахунками Т. Лютої [9], подібний показник для Галичини коливається в межах від однієї до двох, а для інших частин Австро-Угорщини (Трансільванія тощо) – до 2,5-3 тисяч км² і більше.

Висновки. Стародавні карти служать "сховищем" чи "акумулятором" інформації про той чи інший об'єкт на певний момент часу. Зокрема, карти, що були видані у Західній Європі до середини XVII століття відоб-

ражають уявлення жителів цього регіону про Україну, українські землі. На них представлене невелике коло елементів чи компонентів. Населені пункти на таких картах виступають дуже важливим елементом їхнього змісту. Кількість міст, що зображуються на території сучасної Тернопільської області невелика, однак інформація про них важлива з точки зору заселення, процесів урбанізації, виникнення й розвитку транспортної мережі, господарського освоєння.

Література:

1. Салищев К.А. Картоведение / К.А.Салищев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 408 с.
2. Багров Л. История картографии / Л.Багров / Пер с англ. Н. И. Лисовой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 319 с.
3. Багров Л. История русской картографии /Л. Багров / Пер с англ. Е. В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 523 с.
4. Вавричин М. Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. / М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович – К.: ДНВП "Картографія", 2006. – 208 с.
5. Сосса Р.І. Історія картографування території України / Р.І.Сосса. – К., Либідь, 2007. – 336 с.
6. Жупанський Я. І. Історія Географії в Україні / Я.І.Жупанський. – К., 2006.
7. Люта Тетяна. Україна на старожитніх картах / Тетяна Люта // Пам'ятки України: історія, культура. – 1996. – №2. – Стор. 51-65.
8. Енциклопедія Українознавства. У двох томах. Під гол. редакцією проф. д-ра В. Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузели (НТШ). Том 1. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
9. Люта Тетяна. Мара Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла / Тетяна Люта // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – Стор. 81-88.
10. Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Ink. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.raremaps.com.
11. Harvard University Library. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.vc.lib.harvard.edu

Резюме:

П. Глибчук, Т. Крестинич, М. Потокій. НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ НА СТАРИННЫХ КАРТАХ (К СЕРЕДИНЕ XVII ВЕКА).

Рассматриваются вопросы изображения населенных пунктов нынешней Тернопольской области на древних картах, изданных в Западной Европе с начала XVI до середины XVII века, их повторяемость, плотность, статус, изменения в важнейших показателях. Двадцать три современных населенных пунктов Тернопольской области. Чаще всего там встречаются Кременец, Вишневец, Заложцы, Збараж, Тернополь, Червоногород, Подгайцы, Теребовля, Язловец, Ягольница, Скала-Подольская. Большинство из этих поселений на то время владели Магдебургским правом.

Ключевые слова: населенные пункты, Тернопольская область, старинные карты, статус, плотность, повторяемость.

Summary:

P.Glibchuk, T.Krestinich, M.Potokyi. SETTLEMENTS OF TERNOPIL REGION ON ANCIENT MAPS (TO THE MIDDLE OF XVII-th CENTURY).

The article highlights the questions of settlement of today's Ternopil region on ancient maps settlements of today's Ternopil region on ancient maps published in Western Europe from the beginning of the XVI-th to the middle of the XVII-th centuries are concerned as well as their repletion, closeness, status, changes in major indicators.

Human settlement on the territory of Ternopil region for the first time shown on the map that was created by Martin Velzemyullerom in 1513 and was based on the Bernard Vapovsky's map was published in Strasburg. The town Scala Vyshnivets are situated on that map.

Twenty there settlements of modern Ternopil region were shown placed on the maps that had been published in the Western Europe before mid XVII century and belong to the Lvov scientific library's collections. There are seven cities, six towns and ten villages among them.

Kremenets and Buchach are most often shown while Vyshnivets, Zaliztsi, Zbaras, Ternopil, Nyrkiv (Chervonogorod), Pidhaytsi, Terebovlia, Yazlovets, Yahl'nitsa, ScalaPodilska are depicted a hitless bit less on these maps. Majority part of these settlements owned a Magdeburg right.

The article describes developed by ancients maps and density of urban settlements.

The reasons if changes in the statuses are analyzed. High indications of urban settlements density were common to Ternopil region, especially in northern, western and southern parts, where the important trade roads ran from the East to the West, from Black Sea to Lvov and further to the Western Europe.